

דיון

מטבעות 'יהודה הכבושה' מארץ-ישראל והשלכותיהם
על הכרונולוגיה המוחלטת של מלכות אגריפס השני

דן בר"ג

משתתפים בדיון: יעקב משורר
אוריאל רפפורט
אריה קינדלר

מטבעות 'יהודה הכבושה' מארץ-ישראל והשלכותיהם על הכרונולוגיה המוחלטת של מלכות אגריפס השני

דן בר"ג

אחרון המלכים מבית הורדוס, מרקוס יוליוס אגריפס, הוא אגריפס הב', חי בתקופה סוערת ואף חייו היו בוודאי סוערים לעתים. כשהיה בן י"ז נתייחס מאביו אגריפס הא' (שנת 44 לספירה). בשנת 50 הומלך בידי קלאודיוס על כלקיס שבלבנון ובשנת 53 קיבל את הטטראכיה של פיליפוס. לאחר כשנתיים צורפו גם טבריה וחלקים מן הגליל לממלכתו. אגריפס הצליח להחזיק בכתרו בימי שלטונם של קלאודיוס, נירון, שלושת הקיסרים של שנת 68/9 ובימי שלושת הקיסרים של השושלת הפלאווית. אגריפס מלך אפוא בימיהם של שמונה קיסרים. מלך זה הצליח להינצל מפגיעת מלחמת החורבן ואף פרשת האהבה שבין אחותו ברניקי לטיטוס לא פגעה באשיות שלטונו. אין ספק שאגריפס היה איש נבון ומנוסה בדרכי החיים, אף כי דמותו ספק אם תעורר אהדה יתרה בלבנו.

בעיית הכרונולוגיה של מלכות אגריפס השני הבעיות הכרוכות בבירור הכרונולוגיה של ימי מלכותו והמניינים המשמשים על מטבעותיו וכתובות הקדשה שמוזמנו, עוררו ויכוחים ערים בין החוקרים מסוף המאה הי"ח ועד ימינו. בין חוקרים אלה אנו מוצאים את יוסף אקהל (1794), תיאודור מומסן (1872), צבי גרץ (1877) ואמיל שירר. כן השתתפו בוויכוח במאה הי"ט נומיסמטיקאים כדה-סוסי (1854) ופרידריך מאדן (1881). הוויכוח חזר והתעורר במאה הנוכחית ועתה נוטלים בו חלק מרדכי נרקיס, הנרי סיריג ויבל"א ברוך קנאל, יעקב משורר, יוסף מישן, תרזה פרנקפורט ואחרים.¹ לא אנסה לסקור כאן את התולדות והתהפכות של הדיונים והוויכוחים מאקהל עד ימינו, אלא אתרכו בכמה עניינים שהם חיוניים לדיון זה והם:

א. שני מטבעות ושתי כתובות—האחת מצנמין והשנייה מסוידה—המעידים שבעת ובעונה אחת היו בשימוש שני מניינים לגבי שלטונו של אגריפס הב'. ההפרש בין שני המניינים היה חמש שנים.

1 דיון מקיף ועדכני בכרונולוגיה של אגריפס הב' וביבליוגרפיה ראה אצל E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.—A.D. 135)*, (revised and edited by G. Vermes & F. B. Kanael, 'Notes Concerning the Chronology of A.C.L. Millar), I, Edinburgh 1973, pp. 471–483; עיין גם אצל B. Kanael, 'Notes Concerning the Chronology of the Coins of Agrippa II', *Israel Numismatic Bulletin*, V (1963), pp. 8–13; idem, 'Altjüdische Münzen', *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, XVII (1967), pp. 177–179; דיון בפרטי הבעיות הנומיסמטיות הקשורות למטבעות 'יהודה הכבושה' מארץ-ישראל ראה במאמרי "Judaea 'The Palestinian Captivity' Coins of Vespasian and Titus and the Era on the Coins of Agrippa II Minted under the Flavians", *The Numismatic Chronicle* (1978), pp. 14–23.

ב. מטבעות משנת 26 של אחד המניינים הנ"ל הם מימי הקונסולט השנים-עשר של דומיטיאנוס, שחל בשנת 86 לספירה. מניין זה תחילתו אפוא בשנת 61 לספירה.

ג. כיוון שההפרש בין שני המניינים הוא חמש שנים הרי שהמניין האחר תחילתו בשנת 56 לספירה.²

ד. שנת 61 היא כנראה השנה שבה נחנכה בירתו המחודשת והמורחבת של אגריפס הב'. היא פניאס, אשר כונתה משנה זו גם נירוניאס. יעקב משורר ייחס לשנה זו מטבעות שעליהם זיהה את התאריך שנת ה'.³

כידוע מתחיל אגריפס הב' לטבוע מטבעות עם ראשיהם של אספסיאנוס, טיטוס ודומיטיאנוס משנת ה-14. שנת 14 עשויה להיות אפוא שנת 69/70, אם ננקוט במניין 56/7 או שנת 74/5 על-פי מניין שנת 61/2.

סייריג ניסה להראות ב-1964, שכל המטבעות שטבע אגריפס בימי הפלאווים נטבעו על-פי המניין שתחילתו בשנת 56 (פרט למטבעות עם הכתובות הלטיניות, שנטבעו על-פי המניין שתחילתו בשנת 61) ולפיכך קבע את סוף מלכותו של אגריפס הב' סביב שנת ה-35, השנה שבה נטבעו המטבעות האחרונים של מלך זה, היינו שנת 92 לספירה בקירוב. משורר קיבל את התאריכים שהציע סייריג.⁴ לעניין הכרונולוגיה של מלכות אגריפס יש חשיבות גם כשבאים לקבוע את זמן עריכתם הסופית של 'קדמוניות היהודים' ו'חיי יוסף' של יוסף בן מתתיהו. ב'חיי יוסף' מזכיר יוסף בן מתתיהו את מותו של אגריפס הב'.⁵ וב'קדמוניות היהודים' נכללים דברים קשים מאוד על המלך ואחותו, שיוסף לא היה מעז לכותבם בהיות אגריפס בחיים.⁶

כבר קנאל דחה (ב-1967) את מסקנתו של סייריג והדגיש שמטבעותיו של אגריפס הב' מן השנה ה-24 מכנים את דומיטיאנוס בתואר 'גרמניקוס'. דומיטיאנוס לא זכה בתואר זה לפני סוף שנת 83 או ראשית שנת 84 לספירה ולפיכך שנת 24 היא על-פי המניין שתחילתו ב-61. להלן ייעשה ניסיון לברר עניינים אלה על-ידי הכנסת צד נוסף לוויכוח, והוא מטבעות הנצחון הרומיות שטבעו בארץ-ישראל אספסיאנוס וטיטוס.

מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו בפרובינקיה יהודה

מטבעות הברונזה מטיפוס 'יהודה הכבושה' שנטבעו בארץ-ישראל ידועים מזה זמן רב ונזכרו מקצתם או כולם בספרות הנומיסמטית בדורות האחרונים. אקהל רשם כמה מן הטיפוסים בסוף

- 2 מטבעות משנתו ה-26 של אגריפס הב', שחלה בימי הקונסולט השנים-עשר של דומיטיאנוס (86 לספירה). ראה אצל "משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל אביב 1966 (להלן: משורר), מס' 141-143. המניין של שנת 56 תחילתו כנראה בשנה שבה העניק נירון קיסר לאגריפס הב' את טבריה. ניתן היה לטעון לכאורה, שהמניין האחד תחילתו בשנת 61 והמניין השני תחילתו בשנת 66. אפשרות זאת נסתרת על-ידי שני המטבעות (משורר, מס' 99-100) המתוארכים בתאריך הכפול—שנת 11, שהיא גם שנת 6. אחד משני המטבעות (מס' 99) מוקדש לקיסר ולאגריפס על-ידי אנשי נירוניאס. שנת 6 היתה צריכה להיות אם כן שנת 71 לספירה, היינו בראשית תקופת שלטונם של הפלאווים. דבר זה אינו מתקבל על הדעת, שכן אנשי פניאס בוודאי לא היו מכנים את עצמם 'אנשי נירוניאס' לאחר עלות הפלאווים לשלטון.
- 3 משורר, עמ' 54-56, מס' 95-97.
- 4 עמ' 55-65 (1964), VI (N.S.), *Revue Numismatique* (N.S.), H. Seyrig, 'Les ères d'Agrippa II', ראה גם משורר, עמ' 51-54.
- 5 חיי יוסף, 359.
- 6 קדמוניות היהודים יז, 28; כ, 139-147, 189-193, 212-214.

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

המאה הי"ח ודה סוסי תיאר כמה מהם באמצע המאה הי"ט. כל הטיפוסים נרשמו בידי מאדן, היל (1914), נרקיס (1936), רייפנברג (1940) ומשורר (1967).⁷ מפליאה העובדה שסידרת מטבעות זו לא זכתה לדיון המקיף שהיא ראויה לו ושלא הוצגו כמה מן השאלות המתבקשות כאילו מאליהן.⁸ האם ניתן לקבוע את הסדר הפנימי של הסידרה, היינו מה מוקדם ומה מאוחר? האם ניתן לקבוע את הכרונולוגיה המוחלטת של הסידרה, ז"א מתי החלו לטבוע את המטבעות האלה ומתי פסקו? ומהו אופי הקשרים בין הסידרה שנטבעה בפרובינקיה יהודה ובין המטבעות שנטבעו לזכר כיבוש יהודה במטבעות המרכזיות שברומא ובמערב הקיסרות?

מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו בארץ נטבעו ככל הנראה בקיסרי, בירת הפרובינקיה.⁹ לשון הכתובות שעליהם יוונית, הלשון המקובלת במזרח המיוון. על המטבעות לא צוינו תאריכים, ולפיכך קביעת זמן הטבעתם היא שאלה הדורשת בירור. מקובל על הכל שהמטבע הראשון בסידרה זאת הוא מטבע של אספסיאנוס (להלן טיפוס א'. ראה ציור 1).¹⁰ על-פני המטבע נטבע ראש הקיסר לימין ומסביב שמו ותארו. לתשומת לב מיוחדת ראויה העובדה שהכתובת מתחילה בצד שמאל למטה. על צדו השני נראית אלת הנצחון ויקטוריה כשהיא עירומה עד מותניה, ניצבת לימין, רגלה השמאלית נחה על קסדה וידה רושמת כתובת על גבי מגן התלוי על עץ תמר. הכתובת מסביב ביוונית 'יהודה הכבושה'. טיפוס זה נדיר למדי.

עד כה לא נעשה ניסיון לקבוע את סדר הטבעתם של מטבעות 'יהודה הכבושה' של טיטוס. הטיפוס הראשון של טיטוס הוא, לדעתי, מטבע הקרוב ביותר לטיפוס שנטבע לכבוד אספסיאנוס. על-פני המטבע נראה ראשו של טיטוס לימין ומסביב שמו ותארו (להלן טיפוס ב'. ראה ציור 2).¹¹ על הצד השני מופיע תיאור זהה לזה המופיע על צדו השני של המטבע של אספסיאנוס.¹² קירבתו הובה של

ציור 2

ציור 1

- 7 משורר, מס' 235-238.
- 8 היחיד שזן במטבעות אלה, תוך השוואה חלקית עם מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו ברומא ובמערב היה H.J. Hart, 'Judaea and Rome, The Official Commentary', *The Journal of Theological Studies* (1952), pp. 172-198
- 9 בעניין זה יש הסכמה בין מרבית החוקרים ועיין אצל L. Levine, 'Some Observations on the Coins of Caesarea Maritima', *Israel Exploration Journal*, XXII (1972), pp. 131-134
- 10 משורר, מס' 235.
- 11 שם, מס' 236.
- 12 ראוי לציין הבדל אחד: על גבי המגן שמחזיקה ויקטוריה ניכרת הכתובת AVTOKP(ATOP) T(ITO)S)KAICAP. הכתובת מעידה אפוא שויקטוריה מחזיקה בסמל נצחון ('מגן נצחון') של טיטוס. כתובת זו מופיעה בנוסחים שונים גם על גב המטבעות מטיפוס ג', ד' ו'ר'. בעניין מגן המוענק כסמל נצחון עיין אצל T. Hölscher, *Victoria Romana*, Mainz 1967, p. 130

טיפוס זה לטיפוס א' בולטת: גם במטבע זה מתחילה הכתובת עם שמו ותארייו של טיפוס בצד שמאל למטה. אף טיפוס זה נדיר למדי.

המטבע השלישי בסדר הטביעה דומה כמעט בכל לטיפוס ב', אך חל שינוי בכתובת עם שם הקיסר ותארייו: זו מתחילה בצד ימין למעלה, סמוך למצחו של הקיסר (להלן טיפוס ג'. ראה ציור 3).¹³ טיפוס זה מצוי מאוד.

נראה אפוא, שבתחילה נטבעו הטיפוסים א' ו-ב', הקרובים מאוד בסגנונם זה לזה, ואילו טיפוס ג'— שבו שונה מקום תחילת הכתובת— נטבע אחרי שני הטיפוסים הראשונים.

על פני המטבע הרביעי נראה ראשו של טיפוס לימין והכתובת היוונית עם שמו ותארייו מתחילה בצד ימין למעלה, כמו בטיפוס ג'. בצדו השני הוכנסו שינויים: אלת הנצחון ויקטוריה ניצבת משמאל לעץ תמר ומציבה את המגן על ברכה השמאלית (להלן טיפוס ד'. ראה ציור 4).¹⁴ טיפוס זה מצוי מאוד. הוא קרוב אמנם לטיפוס ג', אך התיאור על צדו השני שונה מזה שעל טיפוסים א'—ג' ועל כן הוא מייצג התפתחות ושלב נוסף ומאוחר לעומת טיפוסים אלה.

על פני המטבע החמישי נראה ראש טיפוס לימין והכתובת מתחילה בצד ימין למעלה כמו על טיפוסים ג' ו-ד'. על צדו השני נראה טרופאיון (עמוד שעליו נשק שלל). לרגלי העמוד, מצדו השמאלי, נראית שבויה כפותה, דמותה של יהודה, ומצד ימין נראה מגן. מסביב, ביוונית, הכתובת 'יהודה הכבושה' (להלן טיפוס ה'. ראה ציור 6).¹⁵ טיפוס זה מצוי מאוד.

מטבעות מהטיפוסים א'—ד' משקלם בדרך כלל 7.25–8.75 גרם. מטבעות מטיפוס ה' משקלם בדרך

ציור 4

ציור 3

13 טיפוס זה לא נזכר אצל משורר, אך הובא עליידי היל. ראה: G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum—Palestine*, London 1914, p. 278ff., Nos. 19–25, pl. XXXI: 4, 5 מ' נרקיס, מטבעות ארץ-ישראל, ב', ירושלים תרצ"ט, מס' 215, מבחין בין הטיפוסים ב' ו-ג'. ראה גם א' רייפנברג, מטבעות היהודים, ירושלים תש"ח, מס' 155.

14 משורר, מס' 237. ויקטוריה מתוארת על גבי מטבע זה ועל גבי טיפוס ו' בצורה המכונה 'הויקטוריה מברציה', על שם פסל ברונזה מפורסם שנתגלה במאה הקודמת בברציה שבצפון איטליה (ראה ציור 5). הפסל מיוחס לסוף התקופה היוליו-קלאודית, או ראשית התקופה הפלאווית, ועל כל פנים— המחצית השנייה של המאה הא' לספירה. בעניין פסל זה עיין אצל T. Hölscher, 'Die Victoria von Brescia', *Antike Plastik*, X (1970), pp. 67–79, pls. 54–58 וכן אצל הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 123–124. משורר, מס' 238.

ציור 5

ציור 7

ציור 6

כלל 11–14.25 גרם, היינו כ-50% יותר מטיפוסים א'-ד' ועל כן היו בוודאי עריך שעלה בערכו לפחות במחצית על טיפוסים א'-ד'.

הטיפוס השישי הוא מטבע של טיטוס. על פני המטבע נראה ראש הקיסר לימין והכתובת מתחילה בצד ימין למעלה, כמו בטיפוסים ג'-ה'. על צדו השני נראית אלת הנצחון ויקטוריה עם מגן המוצב על ברכה השמאלית, כמו בטיפוס ד', אך ללא עץ תמר. הכתובת ביוונית 'יהודה הכבושה'—כמו בשאר הטיפוסים. מטיפוס זה ידוע עד כה רק עותק אחד השמור במוזיאון ישראל (להלן טיפוס ו'). ציור 7).¹⁶ הכתובת על פני המטבע, המתחילה בצד ימין למעלה, קושרת טיפוס זה עם טיפוסים ג'-ה', אך השמטת עץ התמר מעידה שזהו טיפוס חדש ושונה, אל נכון הטיפוס האחרון בסידרה שנטבעה בארץ.

קשה לקבוע במדויק אימתי הפסיקו לטבוע בארץ את מטבעות 'יהודה הכבושה' של טיטוס. נראה, שלא טבעו אותם אחרי שנת 79 כשעלה טיטוס על כס הקיסרות.¹⁷

מטבעות 'יהודה הכבושה' שנטבעו ברומא ובמערב

השוואת ששת הטיפוסים שנטבעו בארץ-ישראל עם מטבעות הנצחון הרומיות שנטבעו ברומא ובמטבעות אחרות במערב מעלה עובדות מאלפות: מטבעות הנצחון הראשונות שטבע אספסיאנוס בין סוף שנת 69 ושנת 70 היו דינרי כסף וזהב, שעליהם נראית דמותה הכפותה של יהודה יושבת לרגלי טרופאיון או עץ תמר. הכתובת הלטינית קצרה: 'יהודה' (ראה ציור 8).¹⁸ אין כל קשר בין טיפוסים מטבעות אלה ובין הסמלים המופיעים על גבי הסידרה שנטבעה בארץ. מטבעות הברונזה (סטרצים וכיו"ב), שנטבעו ברומא ובמערב לכבוד אספסיאנוס וטיטוס החל בקונסולט השלישי של אספסיאנוס (71 לספירה) מקושטים בעץ תמר ובדמות כפותה של יהודי ויהודיה ולעתים מופיעה גם

16 מס' 74.4.1137. משקלו 7.08 גרם. נרכש באפריל 1974 מסוחר עתיקות בירושלים. לדברי הסוחר נתגלה המטבע בעמק קטן סמוך לכפר סלפית בשומרון. 17 ק"מ מדרום-מערב לשכם.

17 יש להניח, שאילו המשיכו לטבוע מטבעות 'יהודה הכבושה' אחרי שעלה טיטוס לכס הקיסרות בשנת 79 היו מוסיפים לתאריו את התואר 'סבסטיוס'. שיבושים בתארי הקיסרים רגילים, למשל, במטבעות אגריפס הב', אך קשה להניח שבמיטבעה הממלכתית בקיסרי שיבשו את תאריו של הקיסר.

18 H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, II. London 1930, pp. 5–7, Nos. 31–44, pl. 1:10–13

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

ציור 9

ציור 8

דמות הקיסר הניצב מצדו האחד של עץ התמר (ראה ציור 9).¹⁹ ידועים טיפוסים רבים מסוג זה, אך אין כל קשר בין התיאורים שעל גבי מטבעות אלה ובין הסידרה שנטבעה בארץ, אף-על-פי שהכתובת הלטינית שעליהם, IVDAEA CAPTA (יהודה הכבושה), מופיעה בתרגום ליוונית על גבי הסידרה שנטבעה בקיסרי.

קשר ברור בין הסידרה מארץ-ישראל לטיפוסים שנטבעו במערב מתגלה במטבע ברונזה (סטרציוס) שנטבע בשנת 71 לספירה ועליו מופיעה ויקטוריה בצורה הדומה לזו שעל טיפוסים א'-ג', אבל עם תוספת: דמות יהודה היושבת כפותה לרגלי העץ. נוסח הכתובת הלטינית IVDAEA DEVICTA (יהודה המנוצחת) (ציור 10).²⁰ התיאורים על גבי טיפוסים א'-ג' קרובים גם לאלה שעל מטבעות הברונזה הרומיות, שעליהן נראית דמות ויקטוריה הרושמת כתובת על גבי מגן התלוי על עץ תמר, והנושאות את הכתובת VICTORIA AVGVSTI. הקיסר ויטליוס היה הראשון שטבע טיפוס זה בשנת 69 (ראה ציור 11).²¹

הארט ציין ב-1952 שטיפוס זה קשור בוודאי לנצחונות ביהודה (כגון כיבוש הגליל). שכן ויטליוס רשם לזכות עצמו את הצלחותיהם של אספסיאנוס וטיטוס, שבהם ראה מצביאים שלו.²² הפלאווים לא חידשו טביעת טיפוס זה לפני שנת 71 לספירה. (קולין קריי אף הראה שיש מקרים בהם השתמשו ממש ברושמה של ויטליוס, מטיפוס זה, עבור מטבעות עם ראשו של אספסיאנוס).²³ טיפוס זה מופיע החל בשנת 71 ולעתים אף עם דמותה של שבויה כפותה, אל נכון דמותה של יהודה (ציורים 12-13). אף-על-פי שהכתובת אינה מזכירה את יהודה במפורש, קשורים גם מטבעות אלה לנצחון על יהודה. (נצחונות אחרים לא היו לפלאווים, פרט למלחמת האזרחים שלא היתה נושא לתעמולה

19 ראה למשל שם, עמ' 118-155, מס' 532-547, לוח 20, מס' 4-10; עמ' 131-132, מס' 604-609, לוח 23, מס' 11-10.

20 שם, עמ' 184*, לוח 32, מס' 5.

21 H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I, London 1923, p. 379, Nos. 61-64, pl. 63:6.

22 מס' 11-12; עמ' 190-191, מס' 783-785, לוח 35, מס' 7, לוח 36 מס' 1.

23 הארט (לעיל, הערה 8), עמ' 191-192.

23 שם, הערה 3.

ציור 10

אלא להשתקה ולטשטוש.) הן הארט והן קולין קריי הראו, שמטבעות אלה ומטבעות 'יהודה הכבושה' נטבעו ברומא בכמויות גדולות כמעט רק באביב ובקיץ של שנת 71—לקראת תהלוכת הנצחון הגדולה, ה'טריומף' לכבוד כיבוש יהודה.

הטיפוס המקומי החמישי (ראה ציור 6) שעליו העמוד הנושא נשק שלל, קשור עם דינר זהב של אספסיאנוס שנטבע בשנת 71. על גבי דינר זה נראה עמוד עם נשק שלל, אך ללא דמות השבוי הכורע הנראה בטיפוס ה' מארץ-ישראל. הכתובת בלטינית: DE IVDAEIS (ציור 14).²⁴ לטיפוסים ד' ו-ו' מארץ-ישראל אין הקבלות קרובות בין הטיפוסים שנטבעו ברומא ובמערב. מן ההשוואה בין המטבעות שנטבעו ברומא לכבוד הנצחונות על יהודה ובין המטבעות שנטבעו בארץ עולות מסקנות אחדות: המטבעות שנטבעו בארץ-ישראל קשורים עם טיפוסים מטבעות שנטבעו במערב בשנת 71. קשה להניח שהמטבעות הראשיות של הקיסרות ברומא ובמערב חיקו את המיטבעה הפרובינקיאלית ביהודה; בוודאי קרה להיפך. לפיכך ברור, שתחילת ההטבעה בארץ אינה קודמת לאביב או לקיץ 71. נימוק נוסף: הכתובת היוונית 'יהודה הכבושה' היא תרגום מילולי של הכתובת הלטינית שאינה מופיעה על המטבעות ברומא לפני שנת 71.

ציור 11

24 מטינגלי (לעיל, הערה 18), עמ' 62, מס' 20; עמ' 82, מס' 402, לוח 14, מס' 2.

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

ציור 12

ציור 13

מסקנה נוספת היא, שחורטי הרושמות בארץ חיקו טיפוסים מערביים מסוימים, אך הקפידו שלא להעתיקם במדויק; לפיכך הוסיפו שבוי במקום שלא היה בטיפוס שאותו חיקו (השווה ציורים 6 ו-14), או השמיטו את השבוי כשזה הופיע בדוגמה שהיתה לפנייהם (השווה ציור 10 עם ציורים 1-3). למעשה, הם שאלו את הטיפוס של VICTORIA AVGVSTI (ציורים 11 ו-12), ולא את הטיפוס הקיסרי העיקרי של שנת 71 מסוג IVDAEA CAPTA (ציור 9).

מטבעות 'יהודה הכבושה' ומטבעות אגריפס השני

בעיה מעניינת ביותר מתעוררת כשמשווים את מטבעות 'יהודה הכבושה' ועליהם ויקטוריה המחזיקה במגן הנשען על ברכה (טיפוסים ד' ו-ו') עם מטבעות דומים מאוד שנטבעו בידי אגריפס הב'. הטיפוס נטבע על-ידו לראשונה על מטבע עם ראש דומיטיאנוס. מצדו השני של המטבע נראית ויקטוריה לשמאל והתאריך 'שנת 14' (ראה ציור 15).²⁵ מן השנה ה-15 מופיעה ויקטוריה כשהיא פונה לימין, ממש כמו בטיפוסים ד' ו-ו' של סידרת 'יהודה הכבושה', אך ללא עץ תמר (היינו, כמו טיפוס ו'). טיפוס זה נטבע על-ידי אגריפס הב' בשנים 15, 18, 19, 23-29 ו-35 (ראה ציור 16).²⁶

25 משורר, מס' 120 ו-120א.

26 משורר, מס' 121, 123, 128, 132, 134, 135, 137.

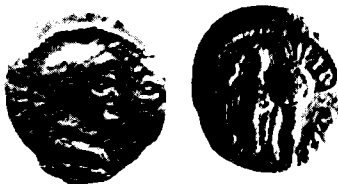

ציור 15

ציור 14

החוקרים עמדו על הדמיון שבין מטבעות אלה למטבעות 'יהודה הכבושה' שטבעו הרומאים בארץ ופירשו את מטבעותיו של אגריפס הב' כהבעת הזדהות עם שמחתם של הפלאווים על נצחונם ביהודה. (הדבר מראה עד כמה נכנע ונאמן לרומאים היה המלך היהודי האחרון שמלך בארץ). הקירבה היתרה של מטבעות 'יהודה הכבושה' לסידרתו של אגריפס הב' עולה מטעות של חורט רושמה של אגריפס הב', אשר טעה בשנה ה-29 והוסיף מימין לויקטוריה את עץ התמר— כמו על טיפוס ד' (ראה ציור 17).²⁷

ציור 17

ציור 16

למעלה עמדנו בקצרה על הבעיות הסבוכות הכרוכות בשאלת המניינים של מטבעות אגריפס הב'. אגריפס טבע מטבעות עם ראשי הקיסרים הפלאוויים החל משנתו ה-14 ועד שנתו ה-35. על כן נשאלת השאלה, האם שנת 14 היא שנת 69/70 לספירה על-פי המניין שתחילתו בשנת 56, או שנת 74/5 לספירה על-פי המניין שתחילתו בשנת 61 לספירה. אם נניח שמטבעות אגריפס הב' משנת 14 שייכים למניין שתחילתו בשנת 56 נקבל שהן נטבעו בשנת 69/70 לספירה. הנחה זו גם תחייב אותנו להניח, שאגריפס טבע מטבעות נצחון כבר בחודשיים שבין נפילת ירושלים בקיץ 70 ובין סוף שנתו ה-14 בסתיו של אותה השנה. כמו כן נצטרך להניח, שאגריפס הקדים את אדונו הרומיים כדי חצי שנה או יותר בהטבעת מטבעות נצחון, שכן מן הדברים שלעיל עולה, שמטבעות 'יהודה הכבושה' נטבעו בארץ-ישראל רק מאביב או מקיץ 71. יתרה מזו, נצטרך גם לקבל שמשחללו הרומאים לטבוע מטבעות 'יהודה הכבושה' בקיסרי, טבעו טיפוסים שהם דומים מאוד לאלה שטבע כבר קודם לכן אגריפס הב'.

סדר אירועים כזה ייתכן, אבל נראה רחוק משורת ההיגיון. קשה להניח שוואסאל קטן קיבל רשות

27 משורר, מס' 139.

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

לטבוע סידרת נצחון זמן רב לפני שעשו זאת אדוניו, וכן קשה להניח שהרומאים יחקו את מטבעות אגריפס הב' ולא להיפך.

כפי שראינו למעלה מופיע התואר 'גרמניקוס' על מטבעות דומיטיאנוס, שטבע אגריפס הב', רק משנתו ה-24 שאינה יכולה להיות קדומה לשנת 83/4. ברור אפוא ששנת 24 היא שנת 84/5 וחושבה לפי המניין שתחילתו בשנת 61. לפיכך נראה לי, שכל התאריכים על גבי מטבעותיו של אגריפס הב' שנטבעו בימי הפלאווים (בשנים 14–35) חושבו על-פי המניין שראשיתו ב-61.28 שנת 14, לפיכך, היא שנת 74/5 לספירה, היינו שלוש שנים לאחר שהחלו הרומאים לטבוע מטבעות 'יהודה הכבושה' והשנה שבה נפלה מצדה ותמה מלחמת היהודים.²⁹

מדברים אלה עולה, ששנתו ה-35 של אגריפס הב', השנה האחרונה שבה טבע מטבעות, היא שנת 95/6 לספירה—זו אל נכון גם שנת מותו. יוסף בן מתתיהו מזכיר ב'חיי יוסף' (§ 359) את מותו של אגריפס הב', וב'קדמוניות היהודים' הוא אומר דברים חמורים בגנותם של המלך ואחיותיו. עלינו להסיק מכך, שיוסף בן מתתיהו היה עדיין בחיים בשנת 95/6 ושעריכתם הסופית של 'חיי יוסף' ו'קדמוניות היהודים' אינה קדומה למועד זה.

מועד בחינת יצורים

28 המטבעות משנתו ה-26 של אגריפס הב', שחלה בומן הקונסולט השנים-עשר של דומיטיאנוס (היינו בשנת 86 לספירה), מונות על-פי המניין שראשיתו בשנת 61 (משורר, מס' 141–143). לפי הפתרון המוצע כאן מונות לפי מניין שנת 61 לא רק המטבעות הנ"ל, אלא כל המטבעות שטבע אגריפס הב' בימי הפלאווים.

29 מצדה נפלה כנראה בראשית קיץ 74 ולא בשנת 73. על עניין זה ראה אצל W. Eck, *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft* (1969), pp. 282–289; idem, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München 1970, pp. 93–103. התנגדות למסקנותיו של אק הביע ג'ונס. ראה: C.P. Jones, *American Journal of Philology* (1974), pp. 89–90

לבעיית מניינם של מטבעות אגריפס השני

יעקב משורר

מתוך ניסיוני במטבעות יש לי נטייה להביא עובדות שונות המראות, שכל החיאוריות שהוצעו, ואולי יוצעו בעתיד, אינן 'חלקות'. נוח כמובן להציג את הדברים תוך כדי התעלמות מן העובדות הפחות סימפטיות. ועם זאת, בסופו של דבר, גם אני חושב שהתאריך של שנת 61 הוא דומיננטי לגבי הרבה מטבעות, אבל לא לגבי הכל ויש לברר כמה עובדות. אך קודם שאגיע לעניין עצמו רצוני להביא קטע מדברים שכתב היל ב־1914 (התרגום שלי):

אם נתייחס אל התארים שבמטבעות אלה כאל תארים מדויקים ובהתאם לכך נקבל שכל המטבעות האלה נטבעו בתקופה שבה כל אלה שבשם נטבעו המטבעות היו בחיים, תהיה התוצאה בלבול חסר תקנה. אבל כפי שכבר קבעו מומזן ושירר, כמה אי דיוקים באשר לתוארי הקיסרים צפויים בפינה זו של האימפריה, ולמרות העדר התואר DIVUS ('האלהי') — תואר הניתן לאחר מות הקיסר) אפשרי בהחלט שרבים מן המטבעות נושאי שמותיהם של אספסיאנוס וטיטוס נטבעו לאחר מותם. אם נקבל הנחה זו, נוכל לתארך את כל מטבעות הפלאווים לפי מניין אחד, המתחיל בשנת 61 לספירה.¹

כאמור, זאת תיאוריה שהיל קבע כבר ב־1914. והנה, בשנת 1964 ערער עליה הנרי סיריג.² גם סיריג אינו טוען שמטבעות שנזכר בהם הקונסולאט השנים-עשר של אגריפס הב' אינם משנת 86. זה אינו יכול להיות אחרת. ואולם, כמו שקיימות בעיות אם נחשב את המניין של אגריפס הב' לפי שנת 56 לספירה, כך לא ניפטר מהן גם אם נקבל את מניין 61 כמניין יחיד. אביא כמה דוגמאות: קבוצת מטבעות שטבע אגריפס בימיו של נירון מהשנה החמישית לשלטונו, היא שנת יסוד נירוניאס. מטבעות אלה מן השנה החמישית לאגריפס, מתייחסות ליסוד נירוניאס ב־61; דהיינו, המניין הוא מניין 56 (ראה ציור 1). על המניין הזה אין עוררין. כאן נשאלת השאלה הראשונה: הייתכן שמלך המונה את שלטונו משנה אחת (56) יוותר כעבור זמן-מה על הכבוד הכרוך בכך שהתחיל למלוך אז ויתחיל למנות את שנות שלטונו משנת 61? אני חושב שזאת שאלה שעולה מיד. כלומר, אני חושב שספירת שנות מלכותם היא עניין שהמלכים גאים בו ועל כן בוודאי לא יוותרו בקלות על כמה שנים. המניין של 56 נראה בכירור על מטבעות השנה החמישית לאגריפס, כמו שהוא ברור על

G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum—Palestine*, London 1914, p. XCIX 1
H. Seyrig, 'Les ères d'Agrippa II', *Revue Numismatique* (N.S.), VI (1964), pp. 55–65 2

דיון: מטבעות יהודה הכבושה והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

מטבע נוסף (ראה ציור 2). כאן יש מניין כפול: ΕΤΟΥΣ ΑΙ ΤΟΥ ΚΑΙ 5, כלומר, 'שנת 11 שהיא גם שנת שש'. זהו המניין הכפול, הכולל גם את מניין של שנת 56 וגם את זה של שנת 61. השנה המתקבלת היא שנת 67, בתקופת נירון. בכתובת שעל המטבע נזכרת נירוניאס ומכאן שנטבע בתקופת נירון. שם זה של פניאס היה שריר וקיים רק כל עוד חי נירון. לאחר מותו בטל שמו מכל מיני מקומות שהוא נקרא עליהן (Damnatio Memoriae). כלומר, פה מדובר על המניין של 56 – ראשית שלטונו של אגריפס, ואילו ההצדקה של המניין השני, היא יסוד הבירה שלו בפניאס (61 לספירה).

קבוצה נוספת של מטבעות מעניינים מאוד נטבעה בציפורי באותה תקופה תחת חסותו של אגריפס הב', בתקופת מלחמת היהודים ברומאים. מטבעות אלה מתוארכים לשנת 14 של נירון. העיר ציפורי נקראה במטבעות האלה 'ציפורי נירוניאס אירנופוליס', כלומר על שם נירון, ונוסף לה הכינוי 'אירנופוליס' ('עיר השלום').³ כידוע, עיר זו פתחה את שעריה לפני הקיסר הרומי ולא יצאה למלחמה. מה שמעניין שבמטבע זה כבר נזכר השם אספסיאנוס.

הטענה שהעלה דן בר^ג נגד מניין 56 היא, שקשה להסביר כיצד זה הזדרו אגריפס, כבר בשנת 69, לפרסם את הנצחון הרומי על יהודה, עוד לפני שעשו כן הרומאים. לפנינו מקרה דומה במקצת. אספסיאנוס מופיע על מטבעות ציפורי של שנת 68 לספירה, עוד לפני שהיה לקיסר רומי, והרו אגריפס הב' הוא שהיה אחראי, ולו בעקיפין, לטביעה עירונית זו.

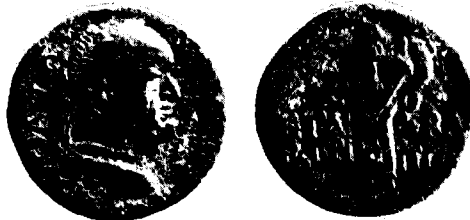
מטבע נוסף נטבע בניירוניאס (פניאס) וגם עליו מופיע תאריך כפול: 'שנת 11 שהיא גם שנת שש' (ראה ציור 3). כלומר, המניין של 56 הוא מניין מובהק. והנה מיד לאחר הופעת הסידרה של אגריפס

ציור 2

ציור 1

ציור 4

ציור 3

3 מ' נרקיס, 'אנשי ציפורי ואספסיאנוס', ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, יו, ג-ד (תשי"ג), עמ' 108-120; H. Seyrig, 'Irenopolis—Neronias—Seppho.is', *Numismatic Chronicle* (1950), pp. 284-289; Idem, 'An additional note', *ibid.*, (1955), pp. 157-159

תחת שלטונו של נירון, מופיעה פתאום סידרה חדשה לחלוטין, מפוארת, של מטבעות ברונזה גדולים, שכולם מתייחסים לשנת 14. בציור 4 מובא המטבע הגדול עם אספסיאנוס בצדו האחד, ודמות טיכי המחזיקה זר והתאריך: 'שנת דלתא יוטא' (LIA = שנת 14). על מטבע אחר, בינוני בגודלו, של טיטוס, מופיע התאריך 'שנת 14' ודמות ניקה המחזיקה זר (ציור 5). מטבע שלישי של דומיטיאנוס, הוא הקטן בסידרה של 'שנת 14', ובו נראית הניקה שנוכרה כשהיא כותבת על מגן! (ציור 6). פה נשאלת השאלה שאת התשובה עליה איני יודע. אם הסידרה הזאת, שהיא משנת 14, מתייחסת למניין של שנת 61, הרי שנטבעה בשנת 74. אם כך הדבר, הייתכן שהניקה המסמלת את הנצחון על יהודה תופיע דווקא על מטבע של דומיטיאנוס? ומדוע לא על מטבעות אספסיאנוס או טיטוס? הרי אספסיאנוס נלחם בארץ, ואפילו נפצע בה, וטיטוס כבש את ירושלים, ואילו דומיטיאנוס אפילו לא ביקר בארץ! לא היה לו כל קשר עם ארץ-ישראל, עם עם ישראל ועם מלחמת היהודים ברומאים. דווקא במטבעות דומיטיאנוס מופיע הטיפוס המחקה כביכול את סידרת מטבעות 'יהודה השבויה' שנטבעו ברומא רק בידי אספסיאנוס (מטבעות 'יהודה השבויה' של טיטוס הופיעו רק בשנת 80 לספירה!). זאת השאלה המכרעת. אבל, אם הסידרה הזאת נטבעה לפני כישוש ירושלים ועליה סמלים כלליים שונים כגון, טיכי וניקי⁴—אינני בטוח שיש ליחס חשיבות יתירה לניקי הזאת ואני רואה אותה במסגרת שאר הסמלים המופיעים במטבעות אגריפס הב'. ישנה אף ניקי נוספת המחזיקה זר, המוכרת לנו מקדמת דנא, באומנות היוונית-רומית. כמו כן מופיעה על המטבעות הטיכי (או פורטונה הרומית). אינני רואה הכרח לקשור את הופעת הניקי במטבעות אגריפס הב' עם נצחון הרומאים על ירושלים. בהחלט ייתכן שהמטבעות נטבעו בשנת 69, לפני חורבן ירושלים, לכבוד המשפחה הפלאווית במסגרת סידרת מטבעות פרובינקיאליים. כלומר, בשנת 69 עלה אספסיאנוס על כס הקיסר, דבר שאותו ניבאו מראש ביהודה. יוסף בן מתתיהו מתגאה בזה; כאילו היתה יהודה המבשרת הראשונה של הופעת עליית הפלאווים על כס הקיסרות. מיד עם ראשית שלטונם מוטבעת סידרה מפוארת של מטבעות לכבוד אספסיאנוס, טיטוס ודומיטיאנוס—'השלישיה הפלאווית'.

ציור 6

ציור 5

4 הניקי הזאת מופיעה כבר קודם לכן בנומיסמטיקה הרומית. היא מצויה, למשל, במטבע פרובינקיאלים של קיסריה שבקפדוקיה מתקופת נירון. ראה: S.N.G. Deutschland, *Sammlung v. Aulock, Galatien-Kappadokien*, Berlin 1967, No. 6359

דיון: מטבעות 'יהודה הכבושה' והשלכותיהם על הכרונולוגיה של מלכות אגריפס הב'

לעומת זאת, המניין של 61 מחייב אותנו להניח, שהוחל בטביעתה של סידרה פלאווית זו רק בשנת 74. מדוע אם כן מופיעה הסידרה הזאת בשנת 74? על כך צריך להשיב מי שמחזיק בדעתו שמדובר במניין של שנת 61. אני מודה, שעדיין אינני בטוח שהמניין של שנת 56 הוא באמת המניין של המטבעות הפלאווים של אגריפס, אך לגבי סידרה זו נראה לי שנטבעה בשנת 69. זאת אינה סידרת נצחון מובהקת, זאת אינה 'יודיאה קפטה'. מטבעות אגריפס הב' המזכירים את מטבעות 'יהודה השבויה' ממיטבעת קיסריה נטבעו רק בשנתו ה-29, לכל המוקדם בשנת 85 לספירה, ולפי מניין 61—בשנת 90 לספירה! השנה הזאת, שנת 69, היא שנת עלייתם של הפלאווים, ועל גבי מטבעות אגריפס הב' מופיעים כל שלושת בני המשפחה. המטבעות הגדולים נטבעו לכבודו של אספסיאנוס, שהיה הקיסר. בשמו של טיטוס טבע אגריפס את המטבעות הבינוניים. ואילו המטבעות הקטנים נטבעו לכבודו של דומיטיאנוס, שמעמדו היה נמוך מזה של האחרים. מטבעות גדולים הוטבעו לכבוד דומיטיאנוס רק כשנעשה שליט יחיד לאחר מותם של אספסיאנוס וטיטוס.

אשר לסידרת 'יודיאה קפטה'—בשנת 71 נטבעו המטבעות עם הניקי (ויקטוריה) ברומא וכנראה, אם כי הדבר אינו ברור, שמאותה שנה ואילך נטבעו גם בקיסריה. שם התחילו להטביע מטבעות אלה ועליהן אספסיאנוס ומיד אחריו—טיטוס. טיטוס הוא זה שכבש את ירושלים ושמו היה ידוע יותר מזה של אספסיאנוס ומשום כך העדיפה המיטבעה של קיסריה את טיטוס על אספסיאנוס. מטבעותיו של אספסיאנוס הם נדירים ביותר.

על מטבעות אגריפס מופיעה ניקי זאת בשנתו ה-15. ושוב, אם נחשב זאת לפי מניין 56, תתקבל שנת 70/71, דבר המקביל להופעת ויקטוריה על מטבעות רומא. כפי שכבר ציין דן בר"ג, היא החלה להופיע כבר משנת 69 על מטבעותיו של ויטליוס. לפיכך אין זה בלתי אפשרי שהופעתה יכלה להקדים את הסידרה של אספסיאנוס, אם כי יכול להיות שיש היגיון בכך מדוע לא הופיעה לפני ימי אספסיאנוס.

בעיה נוספת קשורה בתדירות הופעת המטבעות ובנדירותם. הסטאטיסטיקה מגלה דבר מעניין: ישנה סידרה גדולה מאוד מן השנה ה-14 של אגריפס, כלומר, עם הופעתם הראשונה של המטבעות הפלאווים של אגריפס. זוהי סידרה מרשימה של מטבעות גדולים, בינוניים וקטנים, של שלושת הפלאווים. אחר כך חלה הפסקה. שנת 14 לפי מניין 56 חלה בשנת 69/70, ואילו לפי מניין 61 היא חלה בשנת 74/5 לספירה. המטבעות חוזרים ומופיעים במספר רב בשנה ה-18, אשר לפי המניין של 56 חלה בשנת 73/4 לספירה, ובה נתרשש איזה מאורע, שכן אחר כך חלה שוב הפסקה ארוכה מאוד. מה קרה בשנה הזאת? מה גרם לכך שבשנה זו מופיעה שוב סידרה גדולה מאוד של מטבעות אספסיאנוס וטיטוס ודומיטיאנוס ואחריה חוזרת מופיעה קבוצה מעניינת של מטבעות מתוארכים לשנת 10 (= 19) לשלטונו של אגריפס? יש רגליים לסברה, שמדובר בנסיעה גדולה שערך אגריפס הב', וייתכן אפוא שלכבודה טבע את המטבעות האלה בשם הקיסרים הרומיים. בשנה הזאת (לפי מניין 56) עדיין היו כולם בחיים (ואולי ניתן לקשור סידרה זו בנפילת מצד?).

מאידך, לפי מניין 61, יכול להיות שהדבר היה כבר לאחר מותו של אספסיאנוס. אבל לפי מניין 56 אספסיאנוס עדיין באמצע שנותיו. לאחר שנת 19 חלה שוב הפסקה גדולה מאוד, עד שנת 24. ואחריה שוב אנו עדים לתופעה מעניינת, המקבילה לשתי השנים הראשונות—שנת 26/7. מהי שנת 26/7? לפי מניין 56 זוהי שנת 81/2, ובה עלה דומיטיאנוס לשלטון. לפי מניין 61 זוהי שנת 86/7. זוהי שנה בעלת חשיבות מכרעת. נזכור, שדומיטיאנוס עלה לשלטון אחרי מות טיטוס, והנה פתאום

לפנינו סידרה של מטבעות ועליהן טיטוס, אספסיאנוס ודומיטיאנוס! אני סבור, שהופעתה של סידרה זו בשנה זו מחזקת את ידי התומכים במניין של 56. רצוני לומר כאן מלים אחדות על עניין אחר והוא זה שהנומיסמטים מכנים בשם ה'טכניקה' של מיטבעה. כשאנו מתבוננים במטבע יש לנו לפעמים הרגשה שאנו מכירים את הסגנון הטכני הזה, שהוא שייך למיטבעה פלונית. מי שיש לו קצת שיח ושיג עם מטבעות יכול לחוש כביכול על-ידי המטבע היכן הוטבע. למטבעות 'אליה קפיטולינה' אופי מובהק משלהם, כמו שמטבעות קיסריה מעוררות את ה'הרגשה' שהוטבעו בקיסריה. זהו עניין הקשור באופיים הטכני-אמנותי של המטבעות, הן בטכניקה של עשיית הרושמה וגם בביצוע הסגנוני והאמנותי. והנה מתברר, שלאגריפס הב' יש קבוצה גדולה של מטבעות שבהם מופיע התואר 'גרמניקוס'. אלה הם מטבעות שעליהם מופיעות כתובות דר-לשוניות—בלטינית וביוונית. אין לי ספק שמטבעות אלה מונים לפי המניין של שנת 61. המטבעות נטבעו בפניאס, שמניינה מתחיל בשנת 61 והם שונים מבחינת הביצוע ממטבעות אחרים של אגריפס (ראה ציורים 7, 8). הם דקים יותר, ביחס לקוטרם, והם נוטים להיות 'דמויי צלחת' במקצת. כמו כן משולבת בהם הכתובת ביוונית. הסבר אפשרי הוא שכאן עניין לנו במיטבעה אחרת, וייתכן שנהגו בה לפי מניין אחר מזה של המלך.

ציור 8

ציור 7

איני אומר בוודאות שמניין 56 הוא המניין של המטבעות הפלאוויים, אולם מניין זה אינו מעורר קשיים גדולים מאלה שמעורר המניין של שנת 61. מי שמציע את מניין שנת 61 כמניין הבלעדי של מטבעות אגריפס הב' חייב לתרץ את כל שפע הקושיות הנובעות מקביעה זו. דומה, שבעיית המניינים של מטבעות אגריפס הב' לא תסתייע במטבעות 'יהודה השבויה', ומכל מקום אין אנו רואים בהם משום תוספת המאפשרת לנו להכריע בשאלה מסובכת זו.

מנקודת מבטו של היסטוריון

אוריאל רפפורט

קצת קשה להוסיף דברים על דבריהם של שני מרצים ששיח-ושיג כה רב להם עם מטבעות, מה גם שנוכחים בקהל מומחים כקינדלר, קנאל ואחרים. ובכל זאת ארשה לעצמי להעיר כמה הערות של מסתכל מן הצד. נדמה לי, שטענתו היסודית של דן בר"ג, שהמטבעות של אגריפס חייבות להיות מושפעות מהטביעה של 'יודיאה קפטה' הרומית, עדיין טעונה הוכחה. בנקודה זו, לפחות, הייתי מוכן לקבל את טענתו של יעקב משורר. אין כל הכרח שאגריפס יטבע את המטבעות האלה אחרי הטביעה הרומית; הוא היה יכול לטבוע אותן גם לפניו. ובדרך האסוציאציה כדאי לשים לב אף לדבר נוסף. היו חניפים, או לא-חניפים, אשר הכריזו גם על קיסרותו של אספסיאנוס עוד לפני טקמה. יוסף בן מתתיהו 'ידע' על כך ורבן יוחנן בן זכאי 'ניבא' זאת. בלי להיכנס לפרובלימטיקה של הפרשה הזאת, אגריפס הב' שבוודאי לא היה זריו פחות מאחרים עשוי היה לפחות לנסות להקדים את המאורעות. לא הייתי פוסל אפוא מלכתחילה את האפשרות שאגריפס טבע את דמות ניקי על מטבעותיו עוד לפני שעשו כן הרומאים.

הצעתו של דן בר"ג יש בה אלמנטים חשובים ומשכנעים בהחלט. ההתנגשות העיקרית, או מה שעשוי להיראות כהתנגשות, היא אולי עם החומר האפיגרפי. כתובת המתוארכת לפי שנותיו של דומיטיאנוס כשנת 96 לספירה מעידה שאגריפס כבר לא היה באותה שעה מלך.¹ בין המפות המתארות את שטח ממלכתו של אגריפס יש כאלה המציגות אותו כשליט נכבד ביותר, ולעומתן מצויות מפות שבהן ממלכתו צנועה יותר, ואיננו יכולים לקבוע אפוא בביטחון היכן נחקקה כתובת זו. אבל, אם נקבל שהכתובת נחקקה בתחום ממלכתו של אגריפס, הרי שבשנת 96 לספירה כבר לא היה מלך. נדמה לי, שזה אחד ההיבטים העיקריים שבגללו קשה לקבל את המניין של שנת 61. אולם סיריג עצמו מביא כתובת אחרת המעמידה קביעה זו בספק. ממש באותן שנים שבהן נתפרסמה הכתובת הראשונה, פירסם הוא עצמו כתובת המזכירה אדם בשם ארכיאוס, שהיה 18 שנים בשירותו של אגריפס ו-10 שנים בשירותו של טריאנוס.² אם נאמר שהכתובת נכתבה לפחות עשר שנים אחרי תחילת שלטונו של טריאנוס, פירוש הדבר שאותו ארכיאוס סיים את תפקידו אצל אגריפס ב-97/8, ובה התחיל את שירותו אצל טריאנוס שאותו שירת במשך עשר שנים, ככתוב באותה כתובת. סיריג עצמו עמד כמובן על הבעיה, וכמוהו גם אפלבאום³ שהכיר את הכתובת אך

1 M. Dunand, *Musée de Soueida* (1934), p. 49, no. 75; H. Seyrig, 'Les Éres d'Agrippa II', *Revue Numismatique* (Serie 6), VI, (1964), pp. 60-61

2 H. Seyrig, *Syria*, XLII (1965), pp. 31-35

3 ש' אפלבאום, 'קשתי זאמאריס', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה, חש"ל, עמ' 86.

הסיק מסקנה שנעלמה מעיני סיריג והיא, שאגריפס אכן היה בשלטון בשנת 97. סיריג סבר שהכתובת אינה משנה בהרבה את התיארוך שהוא מציע. המסקנה שלו היתה, שאותו אדם היה מחוסר-עבודה במשך פרק-זמן מסוים בין מותו של אגריפס לעלייתו של טריאנוס לשלטון. אף-על-פי שסיריג הוא כידוע בר-סמכא ראשון במעלה, אין טיעונו משכנע. איננו יכולים אפוא להכריע בוויכוח הזה בעזרת האפיגראפיה ולכפות איזה פתרון על הנומיסמטים. אי-הבהירות נשארת כשהיחה.

רצוני לגעת בנקודה נוספת, שהועלתה בדיון, והיא עניין העלייה והירידה בכמויות המטבעות משנים שונות ומדגמים שונים. איני משוכנע שצריך תמיד לייחס לכך איזו משמעות. הרגשתי היא, שלעתים קרובות קשורות תופעות אלה בצורכי השוק. כאשר מתלוננים בני אדם שאינם יכולים לקנות גפרורים, למשל, מפני שלעולם אין בידי החנווני לתת עודף, טובעים השלטונות כמויות גדולות יותר של מטבעות ברונזה (שהם ה'כסף הקטן' דאז), ומשום כך גדל באותה עת מספר המטבעות. אין הדבר מעיד בהכרח שהיתה חשיבות גדולה יותר לטביעה מסוימת לעומת טביעה אחרת. צריך לזכור שאנו עוסקים פה במטבעות ברונזה, שמלתכחילה חשיבותם צנועה מאוד. לרוע מזלנו מטבעות ברונזה אלה הם מטבעות יהודיים ואנו רוצים להתייחס אליהם כאל טביעות כסף של אותן תקופות. לא תמיד מוצדק הדבר. איני אומר שלא ייתכן שלסידרה מסוימת היתה חשיבות מיוחדת, אלא אני טוען שאין דבר זה נובע מעצם העובדה שיש לנו הרבה מטבעות מסוג מסוים.

כבר רמז דן בר"ג על החשיבות שעשויה להיות לתיארוך מטבעות אגריפס הב' בשביל קביעת זמני פעילותו הספרותית של יוסף בן מתתיהו; אם תהיה בידינו תשובה חד-משמעית, תהיה לכך השלכה על כל הנוגע ליוסף, לזמן פעילותו הספרותית, מה היו התנאים שבהם כתב, כלום פעל רק בחיי אגריפס או גם אחר מותו וכד'. לכל אלה יש משמעות רבה ובשבילם, כמו גם בשביל עניינים אחרים, ראוי גם ראוי היה המאמץ שהושקע בנושא דיוננו.

שתי הערות

אריה קינדלר

מטבעות 'יודיאה קפטה' מקומיים יש לשים לב להבדל שבין הכתובות שעל גבי מטבעות 'יודיאה קפטה' המקומיים של אספסיאנוס ובין אלה של טיטוס. על גבי מטבעותיו של אספסיאנוס אנו קוראים: *AYTOKPATOP* *ΟΥΕΣΠΑΣΙΑΝΟΥ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ*, השווה לנוסחה הרומית המקבילה: *IMPERATOR CAESAR VESPASIANVS AVGVSTVS*. ואילו על גבי מטבעותיו של טיטוס אנו קוראים: *AYTOKPATOP TITOS KAIΣAP*, השווה לנוסחה הרומית המקבילה: *IMPERATOR TITVS CAESAR ΣΕΒΑΣΤΟΣ AVGVSTVS* המוטיב על מטבעותיו של אספסיאנוס בנוסף לשאר התארים המופיעים גם על מטבעותיו של טיטוס מורה לנו בבירור, שבשעת טביעת סידרת מטבעות זו היה אספסיאנוס השליט ואילו טיטוס היה רק *CAESAR*, היינו המעמד הגבוה ביותר שאליו היה יכול להגיע בן הקיסר ב'קורסוס הנורוסי' עובדה זו מוכיחה בעליל כי מטבעותיו של טיטוס הוטבעו בימי שלטונו של אספסיאנוס, היינו בין השנים 69–79 לספירה. זו היא מקבילה מקומית למצב ההנפקה האימפריאלית הרומית, אשר גם בה הוצאו, במקביל למטבעותיו של אספסיאנוס, מטבעות בשם בניו טיטוס דומיטיאנוס. הכרונולוגיה שהציע ד"ר בר"ג נראית לי סבירה והגיונית במידה שהיא יחסית, היינו ללא קביעת תאריך אבסולוטי. הרעיון לקשר את מקום התחלת הכתובת (משמאל למטה) על מטבעותיו של אספסיאנוס עם מקום התחלת הכתובת על מספר מצומצם של מטבעותיו של טיטוס מסידרה זו וקביעתם של הללו כראשונים בסידרה הוא משכנע. כאן המקום להעיר, שלדעתי הונפק המטבע של טיטוס בעל דגם 'כץ-שלל', שהוא עריך של 'יחידה וחצי' לעומת המטבעות הנדונים כאן, במקביל לאלה שבהם מתחילה הכתובת בצד ימין למעלה. מבחינה מתודית מקובל לשבץ עריך גדול יותר של סידרה לפני עריך קטן יותר. כך נהג גם היל בקאטאלוג מטבעות ארץ-ישראל של המוזיאון הבריטי. קשה יותר לקבוע את זמן הוצאתם של מטבעותיו של טיטוס מסידרה זו בה מחזיקה הניקי את המגן על ברכה לפני הדקל. מאידך אין לי ספק כי גם מטבע זה הוטבע בימי שלטונו של אספסיאנוס קיסר.

לעניין מטבעותיו של המלך אגריפס השני אני מצדד בדעה המקובלת על ד"ר בר"ג, כי שנת 14 לשלטונו של המלך אגריפס הב' צריכה לחול בשנת 74 לספירה בקירוב. המפתח לכך הוא כמובן אותו מטבע משנת 24 לשלטונו של אגריפס הב' שבו מופיע לראשונה תוארו הנוסף של דומיטיאנוס, היינו 'גרמניקוס', תואר שהוענק לו לכל הדעות בשנת 84 לספירה. מכאן שאיני יכול לקבל את הדוגמה שהביא ד"ר משורר של מטבעות ציפורי

המתוארכות 'שנת 14' ושבהם מוזכר אספטיאנוס. מאחר שאספטיאנוס לא שלט 14 שנים, הרי שמטבעות אלה הוצאו בשנתו ה-14 של נירון קיסר, כאשר אספטיאנוס היה כאן מפקד הצבא הרומי במלחמתו נגד היהודים. שנת 14 זאת היא שנת 68 לספירה. באותה שנה טבעה גם קיסרי מטבעות בעלי התאריך 14, ואילו מספר ערים ארצישראליות אחרות טבעו באותה שנה מטבעות מתוארכים לפי מנייניהן: דאר: $67/8 = 131$ לספירה, $68/9 = 132$ לספירה; חמת-גדר: $67/8 = 131$ לספירה; אשקלון: $67/8 = 171$ לספירה.

אגריפס הב' טבע במקביל מטבעות בשם אספטיאנוס ובשם בניו של הקיסר, טיטוס דומיטיאנוס. בכך הוא חיקה את הטביעה הרומית האימפריאלית, כאמור לעיל בקשר עם מטבעות 'יודיאה קפטה' ולכן אין דבר זה צריך להפליא אותנו. אגריפס הב' קבע את ערכי מטבעותיו בתקופת שלטונו של אספטיאנוס, אך גם מאוחר יותר, לפי סדר החשיבות של בני משפחת הקיסר באותה עת. מכאן שהמטבעות הגדולים (סטרצים?) בעלי הדגם 'טיכי' הוטבעו עם דיוקנו של אספטיאנוס, המטבעות הבינוניים בעלי הדגם 'ניקי מהלכת' (אסים?) עם דיוקנו של טיטוס, ואילו את העריך הקטן (סמיס?) עם דיוקנו של דומיטיאנוס.

נכון הוא, שמטבעות ארד אימפריאליים מתגלים אך מעט בארץ, אולם אין עובדה זו מעידה על חוסר מידע בארץ על הנעשה במיטבעה הרומית. אגריפס הב' חיקה לא רק את הטביעה האימפריאלית על-ידי טביעת מטבעות בשם הקיסר ובשם שני בניו במקביל, כמקובל ברומא, אלא גם את מטבעותיו האימפריאליים של דומיטיאנוס בטביעה הדו-לשונית, שבה מופיע מזבח או האלה מוניטה, וכן קרני שפע כפולים וביניהן 'קדוקיאוס' (לפי הדוגמה של הטביעה הרומית הפרובינקיאלית בקומגנה), וכן את ה-SC הגדול (לפי הדוגמה של הטביעה הרומית הפרובינקיאלית באנטיוכיה).

כשם שהכיר אגריפס הב' יפה את הטביעה האימפריאלית כן הכירו טביעה זו, מעבר לכל ספק, גם פקידי הממשל הרומי בקיסרי, כאשר טבעו את דגם ה'ניקי מברצ'יה' על מטבעות ה'יודיאה קפטה' המקומיים וחיקו בכך את הטביעה האימפריאלית הרומית, כפי שהראה ד"ר בר"ג בהרצאתו. לדעתי טבע אגריפס הב' את רוב מטבעותיו בפניאס, אם כי קשה להוכיח זאת בעליל.

דברי סיכום

דן בר"ג

בהרצאתי ניסיתי להראות, שכל המטבעות שטבע אגריפס הב' בימי שלטונם של הקיסרים הפלאוויים נטבעו על-פי המניין שתחילתו בשנת 61 לספירה, ולפיכך אין להקדים את מותו לשנתו ה-35, היא שנת 96 לספירה. מדברי פרופ' א' רפפורט עולה, שאין בכתובות שנתגלו עד כה כדי להכריע בפלוגתה שבין המצדדים במניין שתחילתו בשנת 56 ובין אלה המחזיקים במניין שתחילתו בשנת 61. מר א' קינדלר העיר, בין השאר, על הקשר ההדוק והנטייה הברורה של אגריפס הב' לחקות את מטבעות אדוניו הפלאוויים.

ד"ר י' משורר הדגיש בדבריו, שבין אם נעדיף את המניין שתחילתו בשנת 56 או את המניין שתחילתו בשנת 61 הקשיים לא יסולקו. לדעתי, הקשיים המתעוררים במניין של שנת 61 כמניין יחיד למטבעות שטבע אגריפס הב' בימי הפלאוויים, קלים בהרבה מכל פיתרון אחר. כאשר השתמש אגריפס הב' ביותר ממניין אחד על-גבי מטבעותיו נאמר במפורש: 'שנת יא שהיא גם שנת ר'. תופעה זו ידועה רק ממטבעותיו, שנטבעו בימי נירון קיסר. האומנם ייתכן שבימי הפלאוויים שימשו בעת ובעונה אחת על-גבי מטבעות אגריפס הב' שני מניינים שונים, בלי שהדבר צויין במפורש? האומנם היה על נתיני המלך לנחש, בדומה לניחושים שאנו עוסקים בהם עתה, באיזה מניין מדובר על מטבע כלשהו? אין לי כל ספק, שרק מניין אחד ויחיד שימש בכל המטבעות שנטבעו בימי הפלאוויים. אחדים מהמטבעות הנ"ל מתוארכים, באופן בלתי-תלוי, על-פי שנות שלטונו של דומיטיאנוס קיסר, ובכל אותם המקרים ברור שהמניין הוא המניין שתחילתו בשנת 61 לספירה, ולפיכך זהו המניין היחיד ששימש בימי הפלאוויים.